

Series Ceranea
tom 5

Zofia A. Brzozowska

Ivan N. Petrov

Latopis nowogrodzki
pierwszy
starszej redakcji

Unikatowy zabytek
piśmiennictwa
staroruskiego
i jego polski przekład

Ceranea
— CERANEUM —

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Series Ceranea

tom 5

Latopis nowogrodzki
pierwszy
starszej redakcji

Unikatowy zabytek
piśmiennictwa
staroruskiego
i jego polski przekład

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

Series Ceranea
tom 5

Zofia A. Brzozowska

Ivan N. Petrov

przy współpracy Jana Morawickiego

Latopis nowogrodzki *pierwszy* starszej redakcji

Unikatowy zabytek
piśmiennictwa
staroruskiego
i jego polski przekład

Ceranea
— CERANEUM —

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2019

Series Ceranea tom 5

Uniwersytet Łódzki, Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego
i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*

KOLEGIUM REDAKCYJNE

*Zofia A. Brzozowska, Paweł Filipczak, Agata Kawecka, Andrzej Kompa, Mirosław J. Leszka
Marek Majer, Kiril Marinow, Georgi Minczew, Ivan N. Petrov, Małgorzata Skowronek*

ADRES KOLEGIUM REDAKCYJNEGO

90-237 Łódź, ul. Matejki 32/38, pok. 319, www.ceraneum.uni.lodz.pl, s.ceranea@uni.lodz.pl

RECENZENT

Jacek Bonarek

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE INDEKSÓW

Andrzej R. Hołasek

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Pietras

ILUSTRACJE

Elżbieta Myślińska-Brzozowska

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

Sebastian Buzar

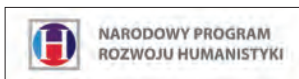
Na okładce: Cerkiew Przemienienia Pańskiego w Nowogrodzie Wielkim. Fragment polichromii
Teofanesa Greka z XIV w. – Trójca Starotestamentowa. Fot. Mirosław J. Leszka

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Zofia A. Brzozowska, Ivan N. Petrov, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2019, nr projektu: 22H16036884,
nr umowy: 0368/NPRH5/H22/84/2017, tytuł projektu: *Latopis nowogrodzki pierwszy – przekład
na język polski i opracowanie naukowe najstarszego zabytku historiografii Nowogrodu Wielkiego*
(moduł Uniwersalia 2.2)

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09360.19.0.K

Ark. druk. 27,25

ISBN 978-83-8142-794-4

e-ISBN 978-83-8142-795-1

Spis treści

Wstęp	VII
1. Rękopis ГИМ, Син. 786 kopią tzw. nowogrodzkiego latopisu arcybiskupiego	XI
2. Historia powstania rękopisu ГИМ, Син. 786	XV
3. Teksty włączone w obręb <i>Latopisu nowogrodzkiego pierwszego starszej redakcji</i>	XVII
4. Kwestia chronologii w <i>Latopisie nowogrodzkim pierwszym starszej redakcji</i>	XX
5. <i>Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji</i> na tle średnio-wiecznej historiografii Nowogrodu Wielkiego	XXI
6. Wydania i przekłady <i>Latopisu nowogrodzkiego pierwszego starszej redakcji</i>	XXIV
<i>Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji</i> – tekst oryginalny i polski przekład	1
Przypisy	234
Bibliografia	347
1. Źródła	347
2. Opracowania	352
Wykaz biskupów, arcybiskupów, książąt, posadników i tysięczników nowogrodzkich	365
Wykaz cytatów i nawiązań biblijnych	375
Indeks osób	377
Indeks nazw geograficznych i etnicznych	390
Summary	395

Contents

Introduction	VII
1. The ГИМ, СИН. 786 manuscript as a copy of the so-called Novgorod Archbishop's Chronicle	XI
2. History of the origin of the ГИМ, СИН. 786 manuscript	XV
3. Texts included in the <i>Novgorod First Chronicle</i> in the older redaction	XVII
4. The issue of chronology in the <i>Novgorod First Chronicle</i> in the older redaction	XX
5. <i>Novgorod First Chronicle</i> in the older redaction against the background of the medieval historiography of Novgorod the Great	XXI
6. Editions and translations of the <i>Novgorod First Chronicle</i> in the older redaction	XXIV
<i>The Novgorod First Chronicle</i> in the older redaction – original text and Polish translation	1
Commentary	234
Bibliography	347
1. Sources	347
2. Modern scholarship	352
List of bishops, archbishops, princes, <i>posadniks</i> ('mayors') and <i>tysyatskies</i> ('thousandmen') of Novgorod the Great	365
List of Bible quotations and references	375
Index of people	377
Index of geographical and ethnic names	390
Summary	395

Wstęp

Текст, powszechnie znany w literaturze przedmiotu jako *Lapis nowogrodzki pierwszy* (Новгородская первая летопись), jest z pewnością jednym z najstarszych – obok *Powieści minionych lat*, skompilowanej na gruncie kijowskim w drugiej dekadzie XII w. – utworów historiograficznych średniowiecznej Rusi. Do naszych dni zachował się w dwóch wersjach (starszej i młodszej), najprawdopodobniej zredagowanych niezależnie od siebie na podstawie tego samego, obecnie już nieistniejącego źródła¹.

¹ А.А. Гиппиус, *К истории сложения текста Новгородской первой летописи*, „Новгородский исторический сборник” 6, 1997, s. 17–19; Т.В. Гимон, А.А. Гиппиус, *Новые данные по истории текста Новгородской первой летописи*, „Новгородский исторический сборник” 7, 1999, s. 19; Т.В. Гимон, *К генеалогии новгородских летописей XIII–XV вв.*, [in:] *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, Великий Новгород 2003, s. 231–233; IDEM, *Как велась новгородская погодная летопись в XII в.?*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 г. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах*, Москва 2005, s. 317; IDEM, *Редактирование летописей в XIII–XV вв. Разночтения между списками Новгородской 1 летописи*, „Труды отдела древнерусской литературы” 57, 2006, s. 115; А.А. Гиппиус, *Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и ее авторы (История и структура текста в лингвистическом освещении)*, [in:] *Лингвистическое источниковедение*

Prezentowany tu wcześniejszy wariant kompilacji możemy odnaleźć na kartach jednego tylko manuskryptu, tzw. odpisu synodalnego, przechowywanego w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (ГИМ, Син. 786). Jest on kodeksem pergaminowym, spisany tzw. późnym ustawem, w obecnej postaci liczącym 169 kart. Warto zauważyć, że w przypadku wspomnianego zabytku nie mamy do czynienia z jednorodnym rękopisem, powstałym w określonym momencie dziejowym, ale z konwolutem, będącym efektem pracy wielu różnych osób i sporządzanym w Nowogrodzie Wielkim sukcesywnie w toku XIII–XIV stulecia².

Znawcy zagadnienia są zgodni, że manuskrypt ГИМ, Син. 786 składa się z trzech odrębnych części. Najwcześniejsza z nich obejmuje fol. 1–118 i zawiera opis wydarzeń z okresu AM 6524–6742 (AD 1015/1016–1234/1235)³. W starszej literaturze przedmiotu powszechny był sąd, iż niniejszą partię tekstu spisało dwóch skrybów⁴. Aleksey Gippius i Timofiej Gimón ustalili natomiast, iż wszystkie zapisy na kartach 1–118 zostały wykonane przez tę samą osobę,

и история русского языка, eds. А.М. Молдован, А.А. Плетьева, Москва 2006, s. 123; IDEM, *Летопись Новгородская первая*, [in:] *Великий Новгород. История и культура IX–XVII вв. Энциклопедический словарь*, eds. В.Л. Янин, Э.А. Гордиенко, Санкт-Петербург 2007, s. 269; T.V. GUIMON, *Christian Identity in the Early Novgorodian Annalistic Writing*, [in:] *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery. Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*, ed. I. GARIPZANOV, Turnhout 2011, s. 268; IDEM, *Рубеж XII–XIII вв. в новгородском летописании*, „Slověne. International Journal of Slavic Studies” 6.2, 2017, s. 166.

² А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 3–4; IDEM, *Новгородская владычная летопись...*, s. 122; IDEM, *Летопись...*, s. 268; Т.В. ГИМОН, *Новгородское летописание XI – середины XIV в. как социокультурное явление*, Москва 2014, s. 27; K. PIETKIEWICZ, *Paleografia ruska*, Warszawa 2015, s. 230–231.

³ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 3; Т.В. ГИМОН, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 317; А.А. Гиппиус, *Летопись...*, s. 269; IDEM, *Новгородская владычная летопись...*, s. 122; Т.В. ГИМОН, *Новгородское летописание...*, s. 28.

⁴ Б.М. КЛОСС, *Летопись Новгородская первая*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.)*, ed. Д.С. ЛИХАЧЕВ, Ленинград 1987, s. 245–247 (w opracowaniu tym znajdzie Czytelnik obszerny wybór starszej literatury przedmiotu).

pracującą w jednym z nowogrodzkich skryptoriów, najprawdopodobniej w monasterze św. Jerzego, ok. 1235 r. Zmiana charakteru pisma, dostrzegalna na fol. 62, w opisie wydarzeń z AM 6708 (AD 1200/1201), może wynikać – ich zdaniem – m.in. z dłuższej przerwy w pracy nad rękopisem⁵.

Druga część odpisu synodalnego (fol. 119–166), zawierająca opis wypadków z okresu AM 6742–6838 (AD 1234/1235–1330/1331), została sporządzona przez jednego skrybę ok. 1331 r.⁶ Najprawdopodobniej był on mnichem z monasteru św. Jerzego. W pierwszej połowie XIV w. do kodeksu ГИМ, Син. 786 dołączono jeszcze trzy karty pergaminowe (167–169), na których nieregularnie zamieszczano informacje o późniejszych wydarzeniach, związanych zarówno ze wspólnotą klasztorną, w której przechowywany był omawiany manuskrypt, jak i z szerszym kontekstem dziejów Nowogrodu Wielkiego⁷. Timofiej Gimon jest zdania, że zapisy te zostały wykonane przez cztery różne osoby:

1. fol. 167–167' – wydarzenia AM 6838–6841 (AD 1331–1334);
2. fol. 167' – wydarzenia AM 6845 (AD 1337/1338);
3. fol. 168 – wydarzenia AM 6853 (AD 1345/1346);
4. fol. 168'–169 – wydarzenia AM 6860 (AD 1352/1353)⁸.

⁵ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 8; Т.В. Гимон, А.А. Гиппиус, *Новые данные...*, s. 43; Т.В. Гимон, *Редактирование...*, s. 120; А.А. Гиппиус, *Новгородская владычная летопись...*, s. 117, 133; ИДЕМ, *Летопись...*, s. 269; Т.В. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 257; ИДЕМ, *Рубеж...*, s. 164–165; ИДЕМ, *Новгородское летописание...*, s. 28.

⁶ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 3–4; Т.В. Гимон, А.А. Гиппиус, *Новые данные...*, s. 41; Т.В. Гимон, *Редактирование...*, s. 120–121; А.А. Гиппиус, *Новгородская владычная летопись...*, s. 122; ИДЕМ, *Летопись...*, s. 269; Т.В. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 257; ИДЕМ, *Новгородское летописание...*, s. 30.

⁷ Т.В. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 257; ИДЕМ, *Новгородское летописание...*, s. 27–28, 368.

⁸ *Ibidem*, s. 368–373.

Rękopis ГИМ, Син. 786 jest niekompletny. Nie zachowała się jego początkowa część: w aktualnej postaci tekst latopisu rozpoczyna się w środku zdania, w przypadkowym miejscu opisu zmagania o tron kijowski po śmierci księcia Włodzimierza I Światosławowicza (15 VII 1015 r.), toczonych między jego synami: Jarosławem I Mądrym i Światopełkiem Przeklętym. Analiza pierwotnej paginacji manuskryptu oraz porównanie jego treści z zawartością odpisów *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji (ФИРИ РАН, Аpx. 240; БАН, 17.8.36; РНБ, F.IV.223) pozwala przypuszczać, iż zniszczone partie zabytku były dość obszerne (128 kart) i zawierały opis wydarzeń z okresu AM 6362–6524 (AD 853/854–1015/1016). Kolejną lacunę w omawianym rękopisie odnajdujemy między fol. 150' a 151. Najprawdopodobniej brakuje tu ośmiu kart, na których znajdował się opis wypadków z okresu AM 6780–6807 (AD 1271/1272–1299/1300)⁹.

W dwóch miejscach analizowanego manuskryptu możemy dostrzec ślady późniejszej ingerencji w tekst. Co ciekawe, w obu przypadkach mamy do czynienia z fragmentami źródła, zawierającymi wzmianki na temat Moskwy. Na fol. 122' w opisie zmagania oddziałów ruskich z mongolskimi wojskami Batu-chana (AM 6746 – AD 1237/1238) zatarto czasownik *поѣѣгоша*, tak, aby zakłóceniu uległ pierwotny sens zdania *Moskwianie zaś uciekli, niczego nie zobaczywszy*. Na fol. 167 (AM 6840 – AD 1332/1333) wyskrobano kilka wyrazów z relacji na temat konfliktu księcia Iwana I Kality z Nowogrodzianami, a na ich miejscu dopisano frazę: *за новгородскую измѣну* (za zdradę nowogrodzką)¹⁰.

Kodeks ГИМ, Син. 786, mimo niekompletności, można jednak uznać za zgoła unikalny zabytek: jest najstarszym manuskrytem staroruskim, zawierającym tekst rodzimej kompilacji historiograficznej (dla porównania: najwcześniejszy odpis *Powieści minionych lat*, tzw. *Latopis Ławrientiewski*, powstał dopiero ok. 1377 r.). Co

⁹ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 3; IDEM, *Новгородская владычня летопись...*, s. 122; IDEM, *Летопись...*, s. 268; Т.В. Гимон, *Новгородское летописание...*, s. 28.

¹⁰ *Ibidem*, s. 373–375.

więcej, początkowa część interesującego nas tu artefaktu, spisana ok. 1235 r., uważana jest przez badaczy za jedyny wschodniosłowiański rękopis, pochodzący z epoki przedmongolskiej, na którego kartach pomieszczono przekaz historyczny, czy też szerzej – utwór o charakterze świeckim¹¹.

1. Rękopis ГИМ, Син. 786 kopią tzw. nowogrodzkiego latopisu arcybiskupiego

W tym miejscu należy zaznaczyć, że tekst zachowany na kartach manuskryptu ГИМ, Син. 786 (w literaturze przedmiotu znany jako *Латопис новгородски первый* starszej redakcji) nie jest utworem oryginalnym, ale przeredagowaną kopią innego zabytku średnio-wiecznej historiografii ruskiej, powstałego nad Wołchowem. Aleksy Gippius i Timofiej Gimon proponują określać go mianem nowogrodzkiego latopisu arcybiskupiego (*Новгородская владычная летопись*). I ten przekaz nie był dziełem jednego autora, lecz kompilacją, powstającą w Nowogrodzie Wielkim przez kilka stuleci¹².

Jej najstarsza część została spisana ok. 1115 r., najprawdopodobniej z inicjatywy sprawującego wówczas rządu w grodzie nad Wołchowem księcia Mścisława II Wielkiego (Haralda)¹³. Celem twórców tekstu było opracowanie wykładu najwcześniejszych dziejów

¹¹ А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 117; IDEM, *Летопись...*, s. 268; T.V. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 256; IDEM, *Новгородское летописание...*, s. 27; K. PIETKIEWICZ, *Paleografia...*, s. 87.

¹² Т.В. ГИМОН, А.А. ГИППИУС, *Новые данные...*, s. 19; Т.В. ГИМОН, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 317–318; А.А. ГИППИУС, *Летопись...*, s. 268; Т.В. ГИМОН, *Редактирование...*, s. 115; А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 121; Т.В. ГИМОН, *Рубеж...*, s. 166.

¹³ А.А. ГИППИУС, *К истории...*, s. 40, 69; Т.В. ГИМОН, А.А. ГИППИУС, *Новые данные...*, s. 19; Т.В. ГИМОН, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 319, 326; А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 123, 209, 215; IDEM, *Летопись...*, s. 269; T.V. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 255; IDEM, *Новгородское летописание...*, s. 115; IDEM, *Летописание и развитие письменной культуры (Новгород, XI – первая половина XII в.)*, „Slověne. International Journal of Slavic Studies” 4.1, 2015, s. 100.

Rusi od zarania państwa Rurykowiczów do czasów im współczesnych, inspirowanego przekazami kijowskimi, niemniej jednak uwzględniającego przede wszystkim wydarzenia nowogrodzkie. Swoją pracę rozpoczęli zatem od częściowego skopiowania przywiezionego z Kijowa źródła: jednej z wcześniejszych redakcji *Powieści minionych lat*, która – co warto odnotować – właśnie w tym okresie zyskiwała swój ostateczny, zachowany do czasów obecnych kształt. Ostatnim passusem, będącym *de facto* powieleniem narracji latopisu kijowskiego, jest relacja z wydarzeń z AM 6524 (AD 1015/1016)¹⁴. W dalszych partiach tekst diametralnie zmienia swój charakter, przybierając formę enigmatycznych zapisów rocznikarskich, opracowanych na podstawie źródła kijowskiego, ale także nowogrodzkich przekazów historycznych z XI w. (wśród znawców zagadnienia toczy się dyskusja, czy zyskały one już wówczas postać odrębnej kompilacji, czy też miały jedynie formę prowadzonych nieregularnie notatek)¹⁵.

Wykonany ok. 1115 r. tekst był kontynuowany w kolejnych latach: w okresie, w którym na nowogrodzkim tronie zasiadał już Wsiewołod I (1117–1132), syn Mściława II Wielkiego. To najprawdopodobniej wówczas interesujący nas tu utwór ostatecznie zyskał formę latopisu, tj. tekstu historycznego pokrewnego zachodnio-europejskim rocznikom, sporządzanego na bieżąco z biegiem lat, w postaci mniej lub bardziej rozwiniętych treściowo zapisów rocznych, przygotowywanych rychło po prezentowanych w nich wydarzeniach¹⁶.

¹⁴ Б.М. Клосс, *Летопись...*, s. 247; А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 34, 51, 54, 69; Т. Вилкул, *Новгородская первая летопись и Начальный свод*, „Palaeoslavica” 11, 2003, s. 5–35; T.V. Guimon, *Christian Identity...*, s. 260, 262–263; IDEM, *Новгородское летописание...*, s. 116; IDEM, *Летописание...*, s. 98.

¹⁵ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 35, 44, 54–55, 69; Т. Вилкул, *Новгородская первая летопись...*, s. 5–35; Т.В. Гимон, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 319; IDEM, *Christian Identity...*, s. 255, 262–263; IDEM, *Новгородское летописание...*, s. 116, 119–137; IDEM, *Летописание...*, s. 97–98.

¹⁶ W. JAKUBOWSKI, *Piśmiennictwo okresu rozdrobnienia feudalnego i niewoli tatarskiej (XIII–XIV w.)*, [in:] *Historia literatury rosyjskiej*, ed. M. JAKÓBIEC, vol. I, Warszawa 1976, s. 83; А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 40–41; Т.В. Гимон,

Momentem przełomowym w historii omawianego źródła był rok 1132, w którym książę Wsiewołod I Mścisławowicz został po raz pierwszy pozbawiony władzy nad Nowogrodem Wielkim, a powstający pod jego patronatem latopis – przeniesiony do siedziby miejscowych biskupów¹⁷. Pod ich auspicjami był on kontynuowany przez kilka następnych stuleci: zapisy roczne powstawały zapewne w skryptorium, funkcjonującym przy soborze katedralnym Sofii – Mądrości Bożej, a ich autorami stawały się osoby, wyznaczane bezpośrednio przez kolejnych zwierzchników eparchii nowogrodzkiej (od 1165 r. posiadających godność arcybiskupią). Ponieważ nowo wybrany hierarcha miał, wedle lokalnego zwyczaju, prawo samodzielnego wyboru swojego sekretarza i annalisty, każda zmiana na tronie arcybiskupim pociągała za sobą zazwyczaj przekazanie pieczy nad latopisem nowej osobie¹⁸. Aleksy Gippius i Timofiej Gimonsą zdania, że od 1132 r. do połowy XIV w. (tj. w okresie, z którego zapisy odnajdziemy w rękopisie ГИМ, Син. 786) nowogrodzki latopis arcybiskupi był prowadzony przez dwunastu autorów:

- I. 1132–1156 – latopisarz biskupa Nifonta, utożsamiany z Kirikiem Nowogrodzianinem († ok. 1158 r.), mnichem z Antoniewskiego Monasteru Narodzenia Bogurodzicy, jednym z najwybitniejszych intelektualistów północnoruskich z XII w., autorem m.in. traktatu astronomiczno-matematycznego *Наука о лицбах*. Zainteresowania twórcy znalazły odzwierciedlenie w sporządzonych przez niego zapisach, charakteryzujących

Как велась новгородская погодная летопись..., s. 326–330; А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 115, 209, 215; T.V. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 255, 268; IDEM, *Летописание...*, s. 101.

¹⁷ W. JAKUBOWSKI, *Piśmiennictwo...*, s. 83; А.А. ГИППИУС, *К истории...*, s. 41, 69; Т.В. ГИМОН, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 319, 330; А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 210; Т.В. ГИМОН, *Летописание...*, s. 101, 103.

¹⁸ IDEM, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 319; А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 210–211, 215; T.V. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 258; IDEM, *Новгородское летописание...*, s. 363.

się dążeniem do niezwykle precyzyjnej datacji każdego z opisywanych wydarzeń¹⁹.

2. 1157–1163 – latopisarz biskupa Arkadiusza.
3. 1164–1186 – latopisarz arcybiskupa Eliasza-Jana II, najprawdopodobniej tożsamy z Germanem-Wojatą († 1188 r.), kapłanem z cerkwi św. Jakuba przy ulicy Dobryniej, o którego śmierci wspomina późniejszy autor naszego źródła w opisie wydarzeń z AM 6696 (AD 1188/1189). German-Wojata sporządzał, być może, ok. 1167–1170 r. kopię latopisu, przeznaczoną dla monasteru św. Jerzego (bezpośrednie źródło odpisu ГИМ, Син. 786) i przy tej okazji wprowadził do narracji autobiograficzną wzmiankę: *Tęgoż roku ustanowił mnie popem święty arcybiskup Nifont* (AM 6652 – AD 1144/1145)²⁰.
4. 1187–1199 – latopisarz arcybiskupów Gabriela-Grzegorza i Martyriusza.
5. 1200–1210 – latopisarz arcybiskupa Mitrofana.
6. 1211–1226 – latopisarz arcybiskupa Dobryni-Antoniego.
7. 1229–1274 – Tymoteusz, paramonarz w cerkwi św. Jakuba przy ulicy Dobryniej, pełnił funkcję sekretarza i annalisty arcybiskupów Spirydona i Dalmacjusza. Jest drugim z autorów naszego źródła, który pozostawił po sobie autobiograficzną wzmiankę w jego tekście: *Niech Bóg wysłucha jego świętej modlitwy za wszystkich chrześcijan i za mnie, grzesznego paramonarza*

¹⁹ G. PODSKALSKY, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej* (988–1237), trans. J. ZYCHOWICZ, Kraków 2000, s. 265–268, 292–293, 322, 325–326; Т.В. ГИМОН, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 330–336; А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 215; Т.В. ГУИМОН, *Christian Identity...*, s. 268, 271–272; IDEM, *Летописание...*, s. 104; IDEM, *Рубеж...*, s. 174, 178.

²⁰ А.А. ГИППИУС, *К истории...*, s. 4, 11, 67; Т.В. ГИМОН, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 336–343; А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 215; IDEM, *Герман Воята*, [in:] *Великий Новгород...*, s. 136; Т.В. ГУИМОН, *Christian Identity...*, s. 268, 271–272.

Tymoteusza! (AM 6738 – AD 1230/1232). Przypisywane mu partie narracji charakteryzują się swoistą erudycyjnością: latopisarz ten wyjątkowo często – w porównaniu ze swoimi poprzednikami – cytuje Pismo Św. Nie unika także odwołań do *Powieści minionych lat*²¹.

8. 1275–1299 – latopisarz arcybiskupa Klemensa.
9. 1299–1310 – latopisarz arcybiskupów Teoktysta i Dawida.
10. 1311–1324 – latopisarz arcybiskupa Dawida.
11. 1325–1330 – latopisarz arcybiskupa Mitrofana-Mojżesza.
12. 1330–1352 – latopisarz arcybiskupa Grzegorza-Bazylego Pątnika.

2. Historia powstania rękopisu ГИМ, Син. 786

Jak wspominaliśmy wyżej, manuskrypt synodalny jest kopią nowogrodzkiego latopisu arcybiskupiego, wykonaną na potrzeby monasteru św. Jerzego – jednej z najważniejszych męskich wspólnot klasztornych w mieście nad Wołchowem, której zwierzchnik od początku XIII w. posiadał godność archimandryty. Powstanie drugiego egzemplarza prowadzonych w sofijskim skryptorium annałów wiąże się z inicjatywą gruntownego przeredagowania tekstu początkowej części tej kompilacji, podjętą w latach 1167–1170 przez Germana-Wojatę. Istotnie, sporządził on całkowicie nowy odpis tego fragmentu źródła, wprowadzając szereg zmian w relacji na temat wydarzeń z okresu AM 6362–6582 (AD 853/854–1074/1075). Następnie połączył przygotowane przez siebie karty z istniejącymi już zeszytami oficjalnego odpisu latopisu arcybiskupiego,

²¹ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 4–5, 9–11; Т.В. Гимон, А.А. Гиппиус, *Новые данные...*, s. 30; А.А. Гиппиус, *Новгородская владычная летопись...*, s. 189–190; ИДЕМ, *Новгородская владычная летопись...*, s. 215; ИДЕМ, *Тимофей, [in:] Великий Новгород...*, s. 453; Т.В. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 258, 268; ИДЕМ, *Новгородское летописание...*, s. 29.

zawierającymi opis wypadków od AM 6582 (AD 1074/1075) do czasów sobie współczesnych²². Pojawił się problem, co zrobić ze starymi, prawdopodobnie pochodzącymi jeszcze z początku XII w., kartami tego manuskryptu, na których znajdowała się wcześniejsza wersja zapisów z okresu AM 6362–6582 (AD 853/854–1074/1075)?

Aleksy Gippius i Timofiej Gimon przypuszczają, że Dionizy, ówczesny igumen monasteru św. Jerzego (1158–1194) wykorzystał nadarzącą się okazję i poprosił Germana-Wojatę o wykorzystanie wyjętych ze starego rękopisu kart do sporządzenia drugiego egzemplarza annałów. Kopia, która ostatecznie znalazła się we wspomnianym klasztorze, była zatem konwolutem, składającym się z zeszytów, wyjętych z oficjalnego odpisu latopisu arcybiskupiego (AM 6362–6582 – AD 853/854–1074/1075), do których dołączono karty, zawierające przepisany przez Germana-Wojatę z tego samego źródła i lekko zmodyfikowany opis wypadków z okresu od AM 6582 (AD 1074/1075)²³. Duchowny ten kontynuował pracę najprawdopodobniej aż do końca swoich dni w 1188 r. W okresie późniejszym jego dzieło przejął inny skryba, który sporządzał na bieżąco wypisy z latopisu arcybiskupiego do śmierci igumena Dionizego w 1194 r.²⁴

Warto pamiętać, że protograf Germana-Wojaty nie zachował się do naszych dni. W latach trzydziestych XIII w. podjęto bowiem w monasterze św. Jerzego trud przepisania całego tekstu i uzupełnienia go – na podstawie oficjalnego egzemplarza latopisu arcybiskupiego – narracją na temat wydarzeń z AM 6703–6742 (AD 1195/1196–1234/1235). To wówczas powstała pierwsza część ręk-

²² А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 6, 34, 48, 55, 64–65, 69; Т.В. Гимон, А.А. Гиппиус, *Новые данные...*, s. 46; А.А. Гиппиус, *Новгородская владычня летопись...*, s. 123; IDEM, *Летопись...*, s. 269; T.V. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 267; IDEM, *Новгородское летописание...*, s. 362; IDEM, *Рубеж...*, s. 166, 181.

²³ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 22, 28, 65–66, 69; Т.В. Гимон, А.А. Гиппиус, *Новые данные...*, s. 33, 46; А.А. Гиппиус, *Новгородская владычня летопись...*, s. 123, 207; Т.В. Гимон, *Новгородское летописание...*, s. 362; IDEM, *Рубеж...*, s. 166, 181.

²⁴ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 65–66, 69; Т.В. Гимон, *Новгородское летописание...*, s. 362; IDEM, *Рубеж...*, s. 166, 178.

kopisu ГИМ, Син. 786 (fol. 1–118)²⁵. Kolejna tego rodzaju inicjatywa miała miejsce ok. 1331 r. Przechowywany w klasztorze manuskrypt uzupełniono wtedy skopiowanym z sofijskich annałów opisem wypadków z AM 6742–6838 (AD 1234/1235–1330/1331), tworząc dalsze partie obecnego odpisu synodalnego (fol. 119–166)²⁶. W latach 1331–1353 dołączano do niego już tylko nieregularne adnotacje.

3. Teksty włączone w obręb *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego starszej redakcji*

Autorzy nowogrodzkiego latopisu arcybiskupiego wykorzystywali też niekiedy w swojej pracy teksty, które prawdopodobnie powstały wcześniej i funkcjonowały w piśmiennictwie staroruskim jako niezależne utwory literackie. Warto poświęcić tu choć kilka słów dwóm spośród nich, wplecionym w narrację na temat wydarzeń z pierwszej połowy XIII stulecia i zamieszczonym w zapisach AM 6711 (AD 1203/1204) oraz AM 6732 (AD 1223–1225).

Pierwszą tego rodzaju interpolacją jest obszerna opowieść o zdobyciu Konstantynopola przez uczestników czwartej wyprawy krzyżowej w 1204 r., która dotrwała do naszych dni nie tylko w odpisie ГИМ, Син. 786, ale też w wielu innych wschodniosłowiańskich kompilacjach historiograficznych z XV–XVI w., m.in. młodszej wersji *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego*, *Latopisie helleńskim i rzymskim* drugiej redakcji, *Latopisie Sofijskim pierwszym*, tzw. wielkoksiążęcym zwodzie moskiewskim, *Latopisie wołogodzko-permskim*, *Latopisie Zmartwychwstania* czy *Latopisie Nikonowskim*²⁷.

²⁵ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 24, 27–28, 69; Т.В. Гимон, А.А. Гиппиус, *Новые данные...*, s. 42; Т.В. Гимон, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 343; IDEM, *Новгородское летописание...*, s. 363; IDEM, *Рубеж...*, s. 166, 178.

²⁶ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 21, 69–70; Т.В. Гимон, *Новгородское летописание...*, s. 363.

²⁷ Н.А. МЕЩЕРСКИЙ, *Древнерусская повесть о взятии Царьграда фрягами как источник по истории Византии*, „Византийский Временник” 9, 1956, s. 172–173, 185; D. FREYDANK, *Die altrussische Erzählung über die Eroberung Konstantinopels 1204 (Chronista Novgorodensis)*, „Byzantinoslavica” 29, 1968,

Włączenie interesującego nas tu zabytku w obręb najwcześniejszej części manuskryptu ГИМ, Син. 786 pozwala skonstatować, iż omawiana opowieść musiała powstać najpóźniej w latach trzydziestych XIII w. Jej autor mógł więc czerpać informacje o opisywanych przez siebie wydarzeniach bezpośrednio od ich naocznych świadków. Wielu badaczy sugeruje wprost, że osobiście przebywał on w Konstantynopolu w 1203–1204 r. i spisał swoją relację na podstawie własnych wspomnień²⁸. W starszej literaturze przedmiotu wysuwano niekiedy przypuszczenie, iż autorem opowieści był nie kto inny niż Dobrynia Jadrejkowicz, późniejszy arcybiskup nowogrodzki Antoni, który zwiedzał stolicę cesarstwa bizantyńskiego w latach 1200–1204 i pozostawił po sobie jej obfitujący w szczegóły opis. Gruntowna analiza porównawcza języka i stylu *itinerarium* Dobryni-Antoniego oraz omawianego tu utworu wykluczyła jednak taką możliwość²⁹.

Anonimowy autor opowieści nie wszystko mógł jednak ujrzyć na własne oczy. Czytając jego tekst, odnosi się wrażenie, że opisując te wydarzenia i miejsca, których nie znał z autopsji, posiłkował się przede wszystkim relacjami innych naocznych świadków. Wiele wskazuje na to, że czerpał wiadomości bezpośrednio z obozu krzyżowców, a konkretniej – z jego niemieckojęzycznej części. Sposób, w jaki ukazuje on polityczne tło czwartej wyprawy krzyżowej, pozwala nawet przypuszczać, iż jego głównym informatorem wśród łacinników był stronnik cesarza Filipa Szwabskiego³⁰.

s. 355–356; О.В. ТВОРОГОВ, *Древнерусские хронографы*, Ленинград 1975, s. 148; S. PATRI, *La relation russe de quatrieme croisade*, „Byzantion” 58.2, 1988, s. 463–472; А.Г. БОБРОВ, *Новгородские летописи XV в.*, Санкт-Петербург 2001, s. 129–143; А.А. ГИПШИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 124; С.И. ЛУЧИЦКАЯ, *Четвертый крестовый поход глазами русского современника*, „Византийский Временник” 65, 2006, s. 113–114; T.V. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 260.

²⁸ Н.А. МЕЩЕРСКИЙ, *Древнерусская повесть...*, s. 170, 177, 185; J. GORDON, *The Novgorod Account of the Fourth Crusade*, „Byzantion” 43, 1973, s. 297, 304–305; С.И. ЛУЧИЦКАЯ, *Четвертый крестовый поход...*, s. 114, 117.

²⁹ Н.А. МЕЩЕРСКИЙ, *Древнерусская повесть...*, s. 171; S. PATRI, *La relation russe...*, s. 465; С.И. ЛУЧИЦКАЯ, *Четвертый крестовый поход...*, s. 118.

³⁰ Н.А. МЕЩЕРСКИЙ, *Древнерусская повесть...*, s. 182; D. FREYDANK, *Die altrussische Erzählung...*, s. 348–349; J. GORDON, *The Novgorod Account...*, s. 298, 303–304; С.И. ЛУЧИЦКАЯ, *Четвертый крестовый поход...*, s. 115, 120–121.

Najprawdopodobniej samodzielnym utworem literackim była też pierwotnie opowieść o bitwie nad rzeką Kałką – starciu zbrojnym sprzymierzonych sił książąt ruskich z wojskami Mongołów, do którego doszło 31 V 1223 r. Tekst ten musiał powstać zaledwie w kilka lat po opisywanych w nim wydarzeniach: już ok. 1235 r. został włączony w obręb rękopisu ГИМ, Син. 786. Pojawia się też na kartach *Latopisu Ławrientiewskiego*, sporządzonego ok. 1377 r.³¹

Autor opowieści próbuje wpisać zmagania mieszkańców Rusi z koczowniczymi najeźdźcami w szerszy kontekst historii powszechnej, nasycając swoją narrację elementami eschatologicznymi. Uwypukleniu tego ostatniego aspektu służy wprowadzenie do dyskursu obszernej sekwencji, będącej nawiązaniem do *Apokalipsy Pseudo-Metodego* – anonimowego utworu syryjskiego z drugiej połowy VII w., którego osią kompozycyjną są walki chrześcijan-Bizantyńczyków z wyznającymi islam Arabami. Na Rusi zabytek ten stał się znany w staro-cerkiewno-słowiańskim przekładzie (bazującym na tłumaczeniu greckim z VIII w.) najpóźniej na początku XII stulecia. Twórcę opowieści o bitwie nad rzeką Kałką charakteryzuje dążenie do uwspółcześnienia przekazu Pseudo-Metodego oraz wpisania jego wizji w obraz wypadków, rozgrywających się na Rusi w średniowieczu. Co więcej, autorytet autora *Apokalipsy* służy mu częstokroć do uprawomocnienia prób wyjaśnienia pochodzenia ludów, z którymi Słowianie Wschodni mieli styczność oraz ukazania ich miejsca w historii świata. Zagrożający państwu ruskiemu Mongołowie zostają zatem utożsamieni z Izmaelitami, których najazdy na ziemie chrześcijan stanowić miały przejaw kary Bożej³².

³¹ W. JAKUBOWSKI, *Piśmiennictwo...*, s. 84–85; L.S. CHEKIN, *The Godless Ishmaelites. The Image of the Steppe in 11th–13th century Rus'*, „Russian History” 19.1–4, 1992, s. 357; А.А. ГИППИУС, *К истории...*, s. 13; А.А. ГИППИУС, *Новгородская владычная летопись...*, s. 124; В.Н. РУДАКОВ, *Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII–XV в.*, Москва 2014, s. 20–44.

³² W. JAKUBOWSKI, *Piśmiennictwo...*, s. 84–85; L.S. CHEKIN, *The Godless Ishmaelites...*, s. 21; P. DZIADUŁ, *W oczekiwaniu na Paruzję. Myśl eschatologiczna w prawosławnym piśmiennictwie słowiańskim do połowy XVI w.*, Kraków 2014, s. 148–149; В.Н. РУДАКОВ, *Монголо-татары...*, s. 20–44; J. PETKOV, *Altslavische*

4. Kwestia chronologii w *Latopisie nowogrodzkim* pierwszym starszej redakcji

Autorzy naszego źródła konsekwentnie datują wszystkie opisywane w nim wydarzenia według rozpowszechnionej wówczas na Rusi ery bizantyńskiej (konstantynopolitańskiej), opierającej się na rachubie czasu od stworzenia świata (*Anno Mundi*, AM), lokowanego tradycyjnie w 5508/5509 r. przed narodzeniem Chrystusa³³. O wiele bardziej złożoną kwestią jest natomiast zagadnienie stylu, tj. próba odpowiedzi na pytanie, który dzień przyjmowany był przez naszych annalistów jako początek nowego roku kalendarzowego. W przeciwieństwie do twórców *Powieści minionych lat*, odeszli oni od zapożyczonej z cesarstwa bizantyńskiego tradycji uznawania za moment przełomowy dnia 1 IX (styl wrześniowy). Jak zaobserwował Nikołaj G. Bieżkow, ślady tego rodzaju datacji są w rękopisie ГИМ, СИН. 786 nadzwyczaj rzadkie (uczony dostrzegł je tylko w zapisach AM 6704 i 6845)³⁴.

Dominującym systemem jest natomiast w *Latopisie nowogrodzkim* pierwszym starszej redakcji – jego zdaniem – styl marcowy, zgodnie z którym rok kalendarzowy rozpoczynał się w dniu 1 III. Aby przeliczyć zapisaną w ten sposób datę na erę dionizyjską (*Anno Domini*, AD), należy dla wydarzeń ze stycznia i lutego odjąć od roku ery konstantynopolitańskiej 5507, a dla wypadków z pozostałych miesięcy – 5508³⁵.

W kilku miejscach naszego źródła możemy także odnaleźć przykłady datowania wydarzeń według stylu ultramarcowego, rozcho-

Eschatologie. Texte und Studien zur apokalyptischen Literatur in kirchenslavischer Überlieferung, Tübingen 2016, s. 198, 201.

³³ K. PIETKIEWICZ, *Paleografia...*, s. 150.

³⁴ Н.Г. БЕРЕЖКОВ, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, s. 247, 284–285; K. PIETKIEWICZ, *Paleografia...*, s. 154.

³⁵ Н.Г. БЕРЕЖКОВ, *Хронология...*, s. 212; Т.В. ГИМОН, *Как велась новгородская погодная летопись...*, s. 320; K. PIETKIEWICZ, *Paleografia...*, s. 154–157.

dzącego się z marcowym na równe dwanaście miesięcy: przy przeliczaniu na erę dionizyjską, należy dla wypadków styczniowych i lutowych odjąć od roku ery bizantyńskiej 5508, a dla pozostałych – 5509. Nikołaj G. Bierieżkow twierdzi, że jedyną część latopisu, w której konsekwentnie stosowany jest styl ultramarcowy, stanowi blok AM 6713–6730. Autorzy zabytku datują też niekiedy w ten sposób pojedyncze zdarzenia, m.in. w zapisach AM 6732, 6745, 6746, 6776, 6779, 6780, 6820, 6825, 6826 i 6827³⁶.

Incydentalnie pojawiają się też na kartach rękopisu ГИМ, СИН. 786 próby datowania wypadków według zapożyczonego z Bizancjum systemu indykcji, tj. piętnastoletnich cykli, liczonych od stworzenia świata, m.in. w zapisach AM 6623, 6644, 6645, 6676, 6686, 6845 i 6853. Starożytne rzymskie kalendy przywoływane są natomiast tylko jeden raz (AM 6644)³⁷.

5. *Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji* na tle średniowiecznej historiografii Nowogrodu Wielkiego

Tekst, zachowany na kartach kodeksu ГИМ, СИН. 786 z XIII–XIV w., jest bezsprzecznie najstarszym zabytkiem historiografii średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego. Warto jednak pamiętać, iż stanowi on tylko jeden z elementów niezwykle bogatej spuścizny piśmienniczej z interesującego nas tu obszaru. Do naszych dni dotrwało wiele latopisów, skompilowanych w ośrodku nad Wołchowem w XV–XVI w. Kilka z nich powstało, podobnie jak omawiany utwór, na podstawie annałów, spisanych na bieżąco w siedzibie nowogrodzkich władcyków.

³⁶ Н.Г. БЕРЕЖКОВ, *Хронология...*, s. 212–213, 247–268, 274–280; К. ПЕТКIEWICZ, *Paleografia...*, s. 154–157.

³⁷ Н.Г. БЕРЕЖКОВ, *Хронология...*, s. 231, 234–235, 243–245, 284–285; К. ПЕТКIEWICZ, *Paleografia...*, s. 162–163.

Jak twierdzą znawcy zagadnienia, w latach trzydziestych XV w. w oparciu o latopis arcybiskupi miała zostać sporządzona nowa kompilacja, tzw. zwód nowogrodzko-sofijski. Nie zachował się on do czasów obecnych, niemniej jednak stał się źródłem inspiracji dla twórców kilku późniejszych tekstów historiograficznych, m.in. *Latopisu Sofijskiego pierwszego* (spisanego w pierwszej połowie XV w.), *Latopisu Karamzinowskiego* (zabytku z pierwszej połowy XV stulecia, poświadczony tylko w jednym odpisie z przełomu XV i XVI w.)³⁸ oraz *Latopisu nowogrodzkiego czwartego*³⁹. To ostatnie źródło znane jest badaczom w dwóch wariantach: opis wydarzeń w starszym z nich doprowadzono do 1437 r., a w młodszym – do 1447 r. Jego przeredagowaną wersję stanowi też tzw. *Latopis nowogrodzki piąty*, którego tekst urywa się na roku 1446⁴⁰.

W połowie XV stulecia kompilacja, od XII w. sukcesywnie uzupełniana w skryptorium przy soborze katedralnym Sofii – Mądrości Bożej, zmodyfikowana w latach 1167–1170, stała się podstawą jeszcze jednego tekstu, który znany jest obecnie w literaturze przedmiotu jako *Latopis nowogrodzki pierwszy* młodszej redakcji. Zachował się on w kilku odpisach z XV–XIX w. Za najbardziej

³⁸ A.A. Гиппиус, *К истории...*, s. 44, 59, 70–72; А.Г. Бобров, *Новгородские летописи...*, s. 129–143; Т.В. Гимон, *Редактирование...*, s. 116–117; А.Г. Бобров, *Летописание новгородское*, [in:] *Великий Новгород...*, s. 264; Г.М. Прохоров, *Летопись Карамзинская*, [in:] *Великий Новгород...*, s. 268; T.V. Guimon, *Christian Identity...*, s. 257.

³⁹ A.A. Гиппиус, *К истории...*, s. 44, 59, 70–72; Т.В. Гимон, *Редактирование...*, s. 116–117; Г.М. Прохоров, *Летопись Новгородская четвертая*, [in:] *Великий Новгород...*, s. 270; T.V. Guimon, *Christian Identity...*, s. 257. Warto pamiętać, iż tradycyjnie stosowana w literaturze przedmiotu klasyfikacja nowogrodzkich latopisów nie opiera się na przesłankach chronologicznych, lecz jest konsekwencją kolejności, w jakiej źródła te były publikowane i wprowadzane do obiegu naukowego w pierwszej połowie XIX w. Jakkolwiek *Latopis nowogrodzki pierwszy* jest więc rzeczywiście najstarszym tekstem historiograficznym z interesującego nas tu obszaru, to już *Latopis nowogrodzki drugi* powstał dopiero w XVI w., a *Latopis nowogrodzki trzeci* – w XVII w. А.Г. Бобров, *Летописание новгородское...*, s. 264.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 264; О.Л. Новикова, *Летопись Новгородская Пятая*, [in:] *Великий Новгород...*, s. 269–270.

reprezentatywne spośród nich uznaje się dwa manuskrypty, datowane na czwartą dekadę XV stulecia: tzw. akademicki (БАН, 17.8.36) oraz komisyjny (ФИРИ РАН, Аpx. 240). Opis wydarzeń historycznych kończy się w obu rękopisach (w ich obecnej postaci) odpowiednio na 1446 r. i 1441 r.⁴¹

Do pewnego stopnia odrębnym utworem jest natomiast *Latopis Abramki*, spisany w 1495 r. w Smoleńsku na podstawie wcześniejszych przekazów północnoruskich (w toku badań tekstologicznych zauważono zbieżność m.in. z *Latopisem nowogrodzkim czwartym*, *Latopisem nowogrodzkim piątym* i *Latopisem nowogrodzkim pierwszym* młodszej redakcji). Kompilacja ta prezentuje zarys dziejów powszechnych oraz historii Rusi od stworzenia świata do 1469 r.⁴² Zabytkiem z końca XV stulecia jest też niewydany do tej pory *Latopis biskupa Pawła*, zachowany w rękopisie БАН, собр. Доброхотова 18⁴³.

Na przełomie XV i XVI stulecia, już po utracie przez Nowogród Wielki niezależności politycznej i przejściu ośrodka nad Wołchowem pod panowanie władców moskiewskich, sporządzono dwie nowe redakcje *Latopisu nowogrodzkiego czwartego*. Wariant, wykonany najprawdopodobniej z inicjatywy arcybiskupa Gennadiusza w latach dziewięćdziesiątych XV w., w którym opis wydarzeń został doprowadzony do 1496 r., znany jest w literaturze przedmiotu jako *Latopis nowogrodzki chronograficzny*. W trzeciej dekadzie XVI w. powstała natomiast kolejna wersja wspomnianego zabytku, której tekst urywa się na roku 1539. Zachowała się ona do naszych dni na kartach jednego tylko rękopisu (РНБ, F.IV.238) i z tego też względu określana jest przez badaczy mianem *Latopisu nowogrodzkiego wg odpisu Dubrowskiego*. Pod koniec XVI w. spisany został również

⁴¹ А.А. Гиппиус, *К истории...*, s. 70–72; Т.В. ГИМОН, *Редактирование...*, s. 112–125; А.А. Гиппиус, *Летопись Новгородская первая...*, s. 269; А.Г. БОБРОВ, *Летописание новгородское...*, s. 264.

⁴² А.Г. БОБРОВ, *Летописание новгородское...*, s. 264; ИДЕМ, *Летопись Авраамки*, [in:] *Великий Новгород...*, s. 267–268; T.V. GUIMON, *Christian Identity...*, s. 257.

⁴³ А.Г. БОБРОВ, *Летописание новгородское...*, s. 264.

Latopis nowogrodzki drugi, zawierający wykład historii państwowości ruskiej od 919 r. do 1572 r. oraz trzy krótkie adnotacje na temat wydarzeń z 1573 r., 1581 r. i 1587 r. Teksty historiograficzne powstawały także w Nowogrodzie Wielkim w XVII stuleciu. Jednym z zabytków z tego okresu jest *Latopis nowogrodzki trzeci*⁴⁴.

6. Wydania i przekłady *Latopisu nowogrodzkiego* pierwszego starszej redakcji

Manuskrypt ГИМ, Син. 786 jest aktualnie przechowywany w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie. W 2018 r. został zdigitalizowany, a jego skany zamieszczono w bazie wirtualnych zasobów tej instytucji (<http://catalog.shm.ru/entity/ALBUM/622494765>). W XIX–XX w. powstały dwa wydania fototypiczne interesującego nas tu zabytku⁴⁵ oraz szereg edycji⁴⁶. *Latopis nowogrodzki pierwszy* starszej redakcji był także kilkakrotnie tłumaczony na nowożytny języki europejskie. Istnieją jego trzy przekłady całościowe: już na początku XX w. wykonane zostało przez Roberta Michella i Nevilla Forbesa tłumaczenie na język angielski⁴⁷,

⁴⁴ *Ibidem*, s. 264–265.

⁴⁵ *Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку*, Санкт-Петербург 1875; *Новгородская харатейная летопись*, ed. М.Н. Тихомиров, Москва 1964.

⁴⁶ *Летописец новгородский, начинающийся от 6525/1017 г. и кончающийся 6860/1352 г.*, Москва 1781 [=Москва 1819]; *Новгородская первая летопись*, [in:] *Новгородские летописи*, ПСРЛ 3, Санкт-Петербург 1841, s. 1–114 [=Москва 2000]; *Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку*, ed. П.И. Савваитов, Санкт-Петербург 1888; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, eds. А.Н. Насонов, М.Н. Тихомиров, Москва–Ленинград 1950.

⁴⁷ *The Chronicle of Novgorod 1016–1471*, trans. R. MICHELL, N. FORBES, eds. C. RAYMOND BEAZLEY, A.A. SHAKHMATOV, London 1914 [=New York 1970].

w kolejnych dekadach pojawił się przekład niemiecki Joachima Dietze⁴⁸ oraz wersja duńska⁴⁹.

Wyjątkowe znaczenie, jakie dla badań historycznych miała wpleciona w tekst latopisu opowieść o zdobyciu Konstantynopola przez uczestników czwartej wyprawy krzyżowej, warunkowało też konieczność powstania odrębnych edycji tego utworu oraz jego tłumaczeń na języki nowożytny, przede wszystkim zachodnioeuropejskie. Przez dłuższy czas mediewiści zachodni, niemający możliwości zapoznania się ze staroruskim oryginałem narracji, opierali swoje badania na jej łacińskim przekładzie, opublikowanym w 1873 r. przez Karla Hopfa⁵⁰. W 1950 r. został on przetłumaczony na język hiszpański przez Sarę Isabel de Mundo⁵¹. W drugiej połowie XX w. zaczęły się natomiast pojawiać kolejne przekłady, bazujące bezpośrednio na tekście odpisu synodalnego: w 1968 r. na łamach czasopisma „Byzantinoslavica” ukazało się tłumaczenie opowieści o zdobyciu Konstantynopola na język niemiecki, autorstwa Dietricha Freydanka, powstałe w oparciu o edycję A.N. Nasonowa i M.N. Tichomirowa z 1950 r.⁵² Rok później O.W. Tworogow opublikował swój pierwszy przekład zabytku na współczesny język rosyjski⁵³. Praca ta była kilkakrotnie wznawiana, z uwzględnieniem poprawek

⁴⁸ *Die Erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaction (Synodalschrift) 1016–1330/1352*, trans. J. DIETZE, Leipzig 1971. Publikacja ta zawiera nie tylko przekład niemiecki latopisu, ale także przedruk tekstu źródła w staroruskim oryginale, według edycji A.N. NASONOWA i M.N. TICHOMIROWA z 1950 r. oraz fotokopie rękopisu synodalnego wykonane w 1875 r.

⁴⁹ *Den Forste Novgorod-Kronike: Aldste Affattelse*, ed. K. RAHBEK-SCHMIDT, Kobenhavn 1964.

⁵⁰ *Chronista Novgorodensis*, [in:] *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, ed. Ch. KOPF, Berlin 1873, s. 93–98.

⁵¹ S.I. DE MUNDO, *La Cuarta crazada segun el cronista novgorodense*, „Anales de historia antigua y medieval. Universidad de Buenos Aires” 2, 1950, s. 135–141.

⁵² D. FREYDANK, *Die altrussische Erzählung...*, s. 339–344.

⁵³ *Повесть о взятии Царьграда крестоносцами в 1204 г.*, trans. O.B. ТВОРОГОВ, [in:] *Изборник. Сборник произведений литературы Древней Руси*, Москва 1969, s. 280–289.

i późniejszych zmian, naniesionych przez jej autora⁵⁴. W 1973 r. na łamach periodyku „Byzantion” wydano tłumaczenie angielskie, wykonane przez J. Gordona, a w 1988 r. w tym samym czasopiśmie – przekład francuski autorstwa S. Patri⁵⁵. W ostatnim czasie pojawiło się też tłumaczenie omawianego utworu na język bułgarski⁵⁶. Istnieje również fragmentaryczny przekład polski, opublikowany przez Aleksandra Naumowa i Jana Stradomskiego⁵⁷.

* * *

W tym miejscu należy pokrótce wyjaśnić kilka najważniejszych zasad o charakterze lingwistyczno-translatorskim, którymi kierowaliśmy się, redagując ostateczną wersję prezentowanego w tej książce przekładu całości *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* na język polski. Dotyczą one przede wszystkim sposobów oddawania w tłumaczeniu nazw własnych, głównie antroponimów, rzadziej etnonimów lub toponimów. Zasady te bazują, z jednej strony, na dążeniu do zachowania w przekładzie pewnych istotnych cech lingwistycznych zabytku (a więc i cech dialektalnych języka, w którym wersja oryginalna tekstu powstała), z drugiej zaś – na uwzględnieniu do pewnego stopnia wypracowanej i utrwalonej już tradycji funkcjonowania przedmiotowego nazewnictwa w polskiej literaturze naukowej.

⁵⁴ *Повесть о взятии Царьграда крестоносцами в 1204 г.*, trans. О.В. ТВОРОГОВ, [in:] *Памятники Литературы Древней Руси. XIII в.*, Москва 1981, s. 106–113; *Повесть о взятии Царьграда крестоносцами в 1204 г.*, trans. О.В. ТВОРОГОВ, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*; eds. Д.С. ЛИХАЧЕВ, Л.А. ДМИТРИЕВ, А.А. АЛЕКСЕЕВ, Н.В. ПОНЫРКО, vol. 5, XIII в., Санкт-Петербург 1997.

⁵⁵ J. GORDON, *The Novgorod Account...*, s. 306–311; S. PATRI, *La relation russe...*, s. 476–501.

⁵⁶ С. РАКОВА, *Четвъртият кръстоносен поход в историческата памет на православните славяни*, София 2007.

⁵⁷ A. NAUMOW, J. STRADOMSKI, *Echa IV krucjaty w dawnej literaturze ruskiej*, [in:] *IV krucjata. Historia. Reperkusje. Konsekwencje*, eds. Z.J. KIJAS, M. SALAMON, Kraków 2005, s. 241–242.

1. W tłumaczeniu konsekwentnie zostało zachowane występujące w oryginalnym tekście tzw. cokanie, czyli mieszanie *ц* i *ч* – dotyczy to przede wszystkim patronimików (np. *Игорь Ярославичъ* – Igor Jarosławowic, *Д[а]в[и]дъ Игоревичъ* – Dawid Igorowic, *Борисъ Всеславичъ* – Borys Wsiesławowic, *Завидъ Дмитровичъ* – Zawid Dymitrowic, *Мѣстиславъ Володимиричъ* – Mścisław Włodzimierzowic, itd.). Postanowiliśmy zachować tę cechę w przekładzie z trzech powodów. Po pierwsze – uznawana jest ona za najważniejszą fonetyczną właściwość dialektu nowogrodzkiego. Po drugie – dominuje w męskich imionach ojcowskich, występujących w zabytku, niemal konsekwentnie – w 96% (214 przypadków użycia *ц* wobec 9 poświadczeń z *ч*)⁵⁸. Po trzecie wreszcie – *nomina propria*, a zwłaszcza antroponimy i patronimiki jako ich szczególny typ, stanowią wdzięczny z punktu widzenia translatorskiego materiał, w którym można bez większego uszczerbku dla warstwy znaczeniowej tekstu zaprezentować pewne istotne (również dla interpretacji źródła) osobliwości systemu językowego oryginału. Dodatkowym czynnikiem, umożliwiającym zachowanie tej cechy fonetycznej, jest stosowanie transkrypcji występujących w oryginale imion własnych (z pewnymi jednakże wyjątkami, o których będzie mowa niżej).

2. Co do zasady, antroponimy występujące w tekście zostały w przeważającej liczbie oddane w języku polskim w postaci transkrybowanej. Dla dawnych tekstów słowiańskich – (staro)cerkiewnosłowiańskich, staroruskich, ale też starobułgarskich czy staroserbskich – nie ma jednolitych zasad translacji osobowych nazw własnych. W istniejących polskich przekładach tekstów źródłowych kręgu *Slavia Orthodoxa* oraz w literaturze przedmiotu spotkać można bardzo różne rozwiązania: transliterację, transkrypcję (najczęściej zgodną z zasadami

⁵⁸ Szerzej na ten temat: А.А. Гиппиус, *Новгородская владычная летопись...*, s. 139–140.

transkrybowania współczesnych języków posługujących się cyrylicą), ale też greczyzację, latynizację, rusyfikację, ukrainizację czy polonizację. Niemożliwość odwoływania się do ustalonej tradycji narzuca konieczność przyjęcia indywidualnych rozstrzygnięć, które do pewnego stopnia są arbitralne, aczkolwiek wynikają z treści analizowanego utworu. Rozwiązaniem, które przyjęliśmy w tłumaczeniu *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego starszej redakcji*, jest stosowanie – z jednej strony – transkrypcji antroponimów odnoszących się do występujących w narracji postaci słowiańskich (posadnicy, tysięcznicy, osoby niezidentyfikowane, np. *Sudiła, Nieżata, Twierdzisław, Wniezd, Mikita*), z drugiej zaś – zgrecyzowanych lub spolszczonych ze względu na konwencję imion władców, dostojników kościelnych i ogólnie osób duchownych (książąt, biskupów, arcybiskupów, metropolitów, mnichów, np. *Teodor, Niketas, Klemens, Jan, Andrzej, Jerzy*). Dodajmy, że tekst oryginalny latopisu często jest pod względem występowania antroponimów tych samych osób niekonsekwentny, pojawiają się różne warianty graficzno-fonetyczne ich zapisu. Ze względu na dążenie do jednoznacznej identyfikacji, ułatwiającej Czytelnikowi lekturę źródła, w przekładzie te warianty nie zostały odzwierciedlone.

3. Konwencja i kształtująca się mimo wszystko tradycja przekładowo-nazewnicza w znacznie większym stopniu mogła być wykorzystana w tłumaczeniach etnonimów i toponimów. Występujące w tekście oryginalnym (także często w niekonsekwentnej postaci) nazwy z tych podgrup *nominów propria* były każdorazowo weryfikowane i ujednolicane, a czasami tworzone na podstawie haseł zawartych w *Słowniku Starożytności Słowiańskich*⁵⁹. Zostały więc użyte takie szeregi nazw lub pochodnych od nich, jak: *Czudź – Czudowie – czudzki*;

⁵⁹ *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, vol. I, eds. W. KOWALENKO, G. LABUDA, T. LEHR-SPLAWIŃSKI, Wrocław 1961, s. 307; vol. II, eds. W. KOWALENKO, G. LABUDA, T. LEHR-SPLAWIŃSKI, Wrocław 1964, s. 304, 305–308, 329–330; vol. III, eds. G. LABUDA, Z. STIEBER, Wrocław 1967, s. 83, 127.

Iżora – Iżorowie – iżorski; Jaćwież – Jaćwingowie – jaćwieski; Jem’ – Jemianie – jemski; Liw’ – Liwowie; Łotygoła – Letgalowie, itp. Dodatkowym źródłem weryfikującym (aczkolwiek nie zawsze rozstrzygającym) były dotychczasowe polskie przekłady innych kronik i latopisów. Pojawiające się w tekście oryginalnym *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* wspomniane niekonsekwencje graficzno-fonetyczne poddane zostały całkowitej unifikacji.

Jest rzeczą oczywistą, że każdy przekład – również (a być może nawet szczególnie) przekład tekstu dawnego – jest specyficznym aktem twórczym i nosi mniej lub bardziej wyraziste znamiona i rysy idiolektu tłumacza, wymykającego się nieraz ścisłym regułom. Dążenie do konsekwentnego trzymania się przyjętych zasad językowych (w tym omówionych wyżej) – pożądane i oczekiwane w przekładach o charakterze naukowym – nie może działać automatycznie, a podejmowane decyzje translatorskie i dokonywane wybory każdorazowo uwzględniać powinny kontekst gramatyczny, tekstowy, interpretacyjno-recepcyjny, wreszcie środowiskowo-konwencjonalny, w którym tłumaczone źródło funkcjonuje lub będzie funkcjonować. Mamy nadzieję, że zawarty w tej monografii przekład będzie mógł stać się kolejnym asumptem do rozwoju polskiej refleksji lingwistyczno-translatorskiej, odnoszącej się do piśmiennictwa kręgu *Slavia Orthodoxa*.

* * *

Niniejsza publikacja powstała w ramach grantu *Latopis nowogrodzki pierwszy – przekład na język polski i opracowanie naukowe najstarszego zabytku historii Nowogrodu Wielkiego*, finansowanego w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2019, nr projektu: 22H16036884, nr umowy: 0368/NPRH5/H22/84/2017 (moduł Uniwersalia 2.2). Przedsięwzięcie to było realizowane w Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza

Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum* (Uniwersytet Łódzki).

Autorzy w tym miejscu pragnęliby wyrazić swą wdzięczność wszystkim osobom, które nieustrudzenie służyły im radą, pomocą i życzliwym wsparciem w trakcie pracy nad tą książką. Dziękujemy przede wszystkim prof. Elizie Małek, wybitnej znawczynie literatury staroruskiej za krytyczną lekturę wstępnej wersji tłumaczenia łaciny na język polski. Osobne słowa podziękowania należą się prof. Dariuszowi Dąbrowskiemu z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy i prof. Adrianowi Jusupowiciowi z Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie – autorom edycji krytycznej i polskiego przekładu *Kroniki halicko-wołyńskiej*⁶⁰ – za cenne uwagi na temat specyfiki historiografii średniowiecznej Rusi.

Dziękujemy również naszym Mistrzom i Przyjaciółom z Katedry Filologii Słowiańskiej UŁ i Katedry Historii Bizancjum UŁ: prof. Georgiemu Minczewowi, prof. Teresie Wolińskiej, prof. Mirosławowi J. Leszce, dr hab. Małgorzacie Skowronek, dr Agacie Kaweckiej i dr. Markowi Majerowi.

Specjalne wyrazy wdzięczności należą się prof. Jackowi Bonarkowi z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Filii w Piotrkowie Trybunalskim, który podjął się trudu przygotowania recenzji wydawniczej niniejszej publikacji. Dziękujemy również Elżbiecie Myślińskiej-Brzozowskiej za wykonanie rysunków zdobiących ten tom, a także Bogdanowi Jachimczykowi – za udostępnienie do wglądu i skopiowania unikalnych numizmatów nowogrodzkich.

Słowa podziękowania kierujemy wreszcie pod adresem wszystkich badaczy, skupionych wokół Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana (*Ceraneum*) w Uniwersytecie Łódzkim – na czele z jego dyrektorem, prof. Maciejem Kokoszko

⁶⁰ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, eds. D. DĄBROWSKI, A. JUSUPOVIĆ, Kraków–Warszawa 2017; *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, trans. D. DĄBROWSKI, A. JUSUPOVIĆ, Kraków–Warszawa 2017.

Wstęp

i wicedyrektorem, prof. Georgim Minczewem – za pozytywne nastawienie do naszej pracy i przyjazną atmosferę, dzięki której studia nad kulturą Słowian prawosławnych były i są dla nas prawdziwą przyjemnością. W sposób szczególny dziękujemy tu pracownikom Centrum: dr Karolinie Krzeszewskiej – za wszechstronne wsparcie organizacyjne w okresie, w którym powstawała niniejsza publikacja, dr. Andrzejowi R. Hołaskowi – za sporządzenie indeksów, zamieszczonych na końcu tego tomu, a także mgr. Janowi Morawickiemu – za przygotowanie komentarza geograficznego do tekstu latopisu.

